

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่อง ภูมิปัญญาการผลิตเมี่ยงกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนบ้านปางอั้น อำเภอคอยสะเท็ด จังหวัดเชียงใหม่ มีจุดเน้นที่ระบบความคิด ความเชื่อ พิธีกรรม การปฏิบัติที่เกี่ยวกับการผลิตเมี่ยงกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ดังนั้นจึงจำเป็นต้องเอาบางจุดจากแนวคิดทฤษฎี จากเอกสารที่ได้มีผู้ศึกษาไว้แล้วมาประกอบการวิจัยครั้งนี้ คือ

- 2.1 แนวคิดและหลักการในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม
- 2.2 แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน
- 2.3 แนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม
- 2.4 แนวคิดภูมิปัญญาชาวบ้าน
 - 2.4.1 ภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ
 - 2.4.2 แนวคิดระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรของชุมชน
- 2.5 แนวคิดเกี่ยวกับวนเกษตร
- 2.6 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
- 2.7 กรอบแนวคิดในการศึกษา

2.1 แนวคิดและหลักการในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

สังคมที่ยั่งยืน ได้แก่ สังคมที่มีการจัดการสิ่งแวดล้อมเพื่อตอบสนองความต้องการของสมาชิกในปัจจุบัน โดยที่สมาชิกของสังคมในช่วงอายุถัดไป (Next generations) จะได้รับประโยชน์จากสิ่งแวดล้อมไม่น้อยไปกว่าที่สังคมในปัจจุบันได้รับ ซึ่ง Garrett Hardin (1968) ได้นำหลักการที่สำคัญในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมให้ยั่งยืน คือ การจัดการมนุษย์และสิ่งแวดล้อมควบคู่กันไป ทำอย่างไรจึงจะทำให้สังคมโลกของเราเป็นสังคมที่ยั่งยืน

แนวคิดข้างต้นไม่ได้มีความต้องการที่จะชี้ให้เห็นเพียงว่า การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่ยั่งยืนต้องอาศัยการจัดการทั้งตัวมนุษย์และสิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่ยังต้องการเน้นให้เห็นความสำคัญเป็นพิเศษที่การจัดการมนุษย์ หากเราไม่สามารถจัดการมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของจิตสำนึก ความตระหนัก ความรู้ที่รับผิดชอบต่อสาธารณะและส่วนรวม หรือความหวงแหน

ในคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้แล้ว ก็อย่าหวังเลยว่าการจัดการสิ่งแวดล้อมจะบังเกิดผล

เพื่อเป็นแนวทางในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมให้ยั่งยืนนั้นต้องอาศัยการมีส่วนร่วมของทุกคน หลักการนี้อยู่บนฐานของความจริงที่ว่ามนุษย์ทุกคนต่างล้วนได้ประโยชน์จากสิ่งแวดล้อมทั้งสิ้น แม้จะมากบ้างน้อยบ้างแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ ดังนั้นเมื่อมีปัญหาโดยตรง เราก็ควรต้องมีหน้าที่รับผิดชอบในการแก้ปัญหาดังกล่าวด้วยไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง โลกเรามีเพียงหนึ่ง (One World) ผลกระทบที่เกิดบนโลก ณ ที่ใดก็ตามย่อมมีผลกระทบส่งต่อกันไปทั่วโลก การแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมบนพื้นโลกต้องแก้โดยองค์รวม มากกว่าการพิจารณาและแก้ปัญหาแบบแยกส่วน แนวคิดและหลักการที่สำคัญในการแก้วิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมของโลกปัจจุบันให้ประสบผลต้องเน้นที่การจัดการมนุษย์ และสิ่งแวดล้อมของโลกมีสาเหตุรากเหง้าที่สำคัญมาจากพฤติกรรมของมนุษย์ ดังนั้นการแก้ปัญหาที่ต้นตอจึงต้องแก้ที่มนุษย์ การวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาสิ่งแวดล้อมถูกทำลายว่าเกิดจากการวางแผนที่ไม่ถูกต้องและเหมาะสม โดยส่วนใหญ่อาศัยการวางแผนในรูปแบบจากเบื้องบนสู่เบื้องล่าง ทำให้ไม่มีข้อมูลที่เพียงพอ และได้เสนอทางออกว่าการแก้ปัญหาต้องให้ประชาชนมีส่วนร่วมทุกขั้นตอนของกระบวนการพัฒนา รวมทั้งกระบวนการในการตัดสินใจ เพราะชุมชนมีศักยภาพจากฐานวัฒนธรรมชุมชน และฐานการผลิตที่จะรักษาทรัพยากร ดิน น้ำ ป่าไม้ และระบบการเกษตรทางเลือกให้ยั่งยืนอยู่ได้ โดยชุมชนนั้นไม่ก่อความเดือดร้อนให้ผู้อื่น นอกจากนี้ชุมชนยังมีองค์ประกอบภายในคือ มีความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวบ้านที่เอื้ออำนวย ซึ่งนำและเป็นทางเลือกที่เหมาะสมกับสถานะท้องถิ่น และเงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงของภายนอกที่มากระทบความรู้ภูมิปัญญา ตลอดจนระบบคุณค่าเหล่านี้ได้รับการประยุกต์ การสืบสานต่อเนื่องโดยคนภายในชุมชน ด้วยการเรียนรู้หลายรูปแบบ หลายลักษณะโดยผ่านทางจารีตประเพณี พิธีกรรม ตัวบุคคล ซึ่งปฏิบัติซ้ำแล้วซ้ำเล่า ตลอดจนการคิดค้นและประยุกต์กับความรู้ที่ได้จากภายนอก การลองผิดลองถูกอยู่ตลอดเวลาในหมู่บ้าน ชาวบ้าน ปัญญาชนชาวบ้าน นักเทคนิคพื้นบ้านในหมู่บ้าน อาวุโส และเครือข่ายของกลุ่มบุคคล รวมทั้งองค์กรชุมชนในรูปแบบต่างๆ โดยเครือข่ายขององค์กรชุมชนมีบทบาทในด้านการพัฒนา ด้านพิทักษ์ ปกป้องด้านการขยายแนวร่วมสู่เครือข่ายลูกหลานและเพื่อนบ้าน

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2536) ได้ชี้ให้เห็นว่า ในความเป็นจริงของการดำรงชีวิตของคน การจัดการทรัพยากรธรรมชาตินั้น คนไม่สามารถแยกทรัพยากรมนุษย์กับทรัพยากรธรรมชาติออกจากกันได้ ฉะนั้น การจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างมีประสิทธิภาพจะต้องจัดการให้เกิดประโยชน์มากที่สุด ลงทุนน้อยที่สุด ให้ทุกคนได้ใช้มากที่สุด ในลักษณะการใช้ร่วมกันมีการใช้อย่างยั่งยืน มีกฎเกณฑ์มีการลงโทษ

นอกจากนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ให้แนวคิดเพิ่มเติมไว้ว่า ในชีวิตจริงของคนเรามักจะใช้ ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรไปพร้อม ๆ กับเรื่องอื่นในชีวิตประจำวัน อันเป็นเงื่อนไขสำคัญ ในการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ในการใช้ภูมิปัญญาในการ จัดการทรัพยากรชาวบ้านใช้อยู่ 3 เรื่องใหญ่ ๆ คือ

1. ใช้ภูมิปัญญาโดยผ่านกฎเกณฑ์หรือองค์การที่ชัดเจนตายตัว เช่น บทเรียนจากเหมืองฝาย ในภาคเหนือบางแห่ง มีการเขียนลงในใบลานตั้งแต่โบราณคล้ายกับการทำสัญญา เขียนอย่างชัดเจนว่า ใครต้องทำอะไรบ้างในการรักษาเหมืองฝาย ถึงแม้ว่าจะไม่มีการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษรก็อาจ ออกมาในรูปของประเพณี กฎที่ทำต่อกันมาอย่างไม่มีใครเลียงได้

2. พิธีกรรม ความเชื่อ ที่รองรับภูมิปัญญา เช่น การเลี้ยงผีขุนน้ำ เป็นส่วนหนึ่งของ พิธีกรรมความเชื่อที่ใช้ภูมิปัญญามารักษาทรัพยากร

3. การมอบหน้าที่ให้แก่สิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัว

3.1 มอบหน้าที่ในชีวิตประจำวัน เช่น ข้าวทำหน้าที่อะไร ต้นไม้แต่ละต้นในป่า ทำหน้าที่ประโยชน์ใช้สอยได้หมด

3.2 หน้าที่เชิงจักรวาล เช่น การเคาะต้นไม้เมื่อเกิดจันทรคราสขึ้น เพื่อขับไล่เงารามู พบได้ว่า พระจันทร์สัมพันธ์กับชีวิตเรา มีกฎเกณฑ์การปฏิบัติ มีหน้าที่ที่เราต้องทำร่วมกัน และ ทำร่วมกันในแง่จักรวาล

3.3 หน้าที่ในเชิงประวัติศาสตร์ ในภูมิปัญญาชาวบ้านมีหลายอย่างที่มิหน้าที่ของ ความทรงจำ ไม่ว่าจะเป็นจริงหรือเท็จ คือความทรงจำร่วมกันของคนในชุมชน

3.4 หน้าที่ทางอุดมการณ์ เช่น ต้นไม้มีหน้าที่เป็นที่สิงสถิตของนางไม้ หรือผีป่าที่มี หน้าที่ปกป้องรักษา

สรุปได้ว่า การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างใดอย่างหนึ่งให้ยั่งยืนนั้น ต้องให้ความสำคัญกับมนุษย์ โดยการสร้างจิตสำนึก ความตระหนัก และความรับผิดชอบต่อสังคม เพื่อให้มนุษย์ร่วมกันอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และใช้ประโยชน์จากทรัพยากร อย่างมีประสิทธิภาพสูงสุด และจำเป็นต้องคำนึงถึงทรัพยากรอื่นในเวลาเดียวกันด้วยและจำเป็นต้อง อาศัยความรู้ความเข้าใจในธรรมชาติ และการนำเอาวิทยาการต่าง ๆ มาช่วยในการจัดการทรัพยากร ภูมิปัญญาใหม่หรือวิทยาการสมัยใหม่ เพื่อให้ทรัพยากรธรรมชาติสามารถอำนวยประโยชน์แก่ มนุษย์ให้มากและยาวนานที่สุด

2.2 แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

การที่มนุษย์ต้องอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน จำเป็นต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ที่จะทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ก่อให้เกิดวัฒนธรรมการอยู่ร่วมสัมพันธ์กัน เกิดเป็นจารีตประเพณี ระบบ กฎเกณฑ์ และพิธีการต่าง ๆ เพื่อเป็นแนวทางให้สมาชิกของชุมชน ทั้งปัจจุบันและรุ่นต่อไป ได้ถือปฏิบัติและตั้งสมมติเป็นภูมิปัญญาหรือวัฒนธรรมของกลุ่ม ทั้งนี้ ได้มีการนิยามความหมายของวัฒนธรรมหลายประการ ดังเช่น อมรา พงศาพิชญ์ (2534) กล่าวว่า เมื่อสังคมมีขนาดใหญ่ขึ้น จำเป็นต้องมีระบบและระเบียบมากขึ้น ต้องมีการตกลงกันว่าอะไรควรทำ อะไรไม่ควรทำ ข้อตกลงต่าง ๆ เกี่ยวกับวิถีชีวิตเกี่ยวกับการประพฤติ ปฏิบัติเกี่ยวกับความคิด ความเชื่อจึงเกิดขึ้นในสังคม มนุษย์อาจเรียกรวม ๆ ว่า วัฒนธรรม

กาญจนา แก้วเทพ (2530) ได้สำรวจความหมายของ “วัฒนธรรม” และสรุปว่าหมายถึง วิถีทางและแบบฉบับในการดำเนินชีวิตของชุมชนที่ได้ปฏิบัติตั้งสมมติกันมา รวมทั้งความคิดต่าง ๆ ที่คนได้สร้าง สะสม ถ่ายทอด และรักษาไว้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง อาจอยู่ในรูปแบบของความรู้ การปฏิบัติและความเชื่อ ตลอดจนหมายถึงวัตถุสิ่งของอันเกิดจากการคิดและการกระทำของมนุษย์ เมื่อพิจารณาในแง่นี้ วัฒนธรรมคือ ความรู้สึนึกคิดและการปฏิบัติของมนุษย์เองไม่ใช่ อะไรอื่น นอกจากชีวิตของเราเองเป็นชีวิตส่วนรวมของมนุษย์ ในการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนมนุษย์ สร้างวัฒนธรรมขึ้นมาจากชีวิตของเขา จึงกล่าวได้ว่า “ชีวิตของวัฒนธรรมหมายถึง ชีวิตมนุษย์นั่นเอง” และในแง่มิติที่ครอบคลุมนั้น วัฒนธรรมจะครอบคลุมถึงชีวิต การทำมาหากินและระบบเศรษฐกิจ

การที่มีความเชื่อพื้นฐานว่า วัฒนธรรมของชุมชนก่อตั้งขึ้นมาจากการต่อสู้เพื่อให้ทุกคนมีอยู่มีกิน และจากการที่ต้องอยู่ร่วมสัมพันธ์กันเป็นสังคมชุมชนเพื่อการมีอยู่มีกิน ก่อให้เกิดวัฒนธรรมทางการผลิต โดยเฉพาะการผลิตแบบกสิกรรมที่ทำให้เกิดการคิดค้น และพัฒนาเทคโนโลยีต่าง ๆ การอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนจำเป็นต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ที่จะทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข เกิดจารีตประเพณี ระบบกฎเกณฑ์ และพิธีกรรมต่าง ๆ สุรเชษฐ์ เวชชพิทักษ์ (2533) ได้กล่าวถึง องค์ประกอบที่สำคัญของโครงสร้างทางวัฒนธรรมของชุมชนว่า มี 3 ประการคือ

1. ระบบการผลิต หรือระบบทำมาหากิน
2. ระบบการอยู่ร่วมสัมพันธ์ประกอบด้วย เครือญาติ ชุมชน และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน
3. ระบบความเชื่อ ประกอบด้วย ศาสนา คุณค่า และพิธีกรรม

ตามแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนนั้น (อนุก นาคบุตร, 2536) ถือว่าการศึกษามุมชนจะต้องให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาของชาวบ้าน อันหมายถึง ระบบคิดของชาวบ้านที่สืบทอดหรือผลิตซ้ำมาจากบรรพบุรุษ กล่าวได้ว่า องค์ความรู้จากภูมิปัญญาชาวบ้านแสดงให้เห็นชัดเจนจากการที่ชุมชนสามารถจัดการกับดิน ป่า น้ำ ร่วมกันได้ องค์ความรู้เหล่านี้มีสาระที่มีความสำคัญ คือ

1. ชุมชนต่าง ๆ ให้คุณค่าในการใช้และรักษาดิน ป่า น้ำ อย่างเชื่อมโยงเป็นองค์รวมเดียวกันกับวิถีชีวิตชุมชน วิธีการผลิตการเกษตรและวิถีจารีตประเพณีและระบบความเชื่อที่จัดปรับและสืบสานต่อเนื่องกันมา ควบคู่กับการได้รับประโยชน์ร่วมกันจากการใช้ดิน น้ำ ป่า ร่วมกันเพื่อยังชีพอยู่รอด

2. ความหลากหลายของระบบการจัดการดิน น้ำ ป่า และความยั่งยืนสมดุลในตัวทรัพยากรเอง จึงขึ้นอยู่กับระบบคุณค่าความเชื่อ ความเข้มแข็งขององค์กรผู้นำแต่ละชุมชน และเทคนิควิธีของระบบการเกษตรที่จะเอื้อต่อการจัดการใช้และอนุรักษ์ดิน น้ำ ป่า แต่ละแห่งภายใต้การกำกับดูแลและสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ

3. ทรัพยากร “คน” ถือเป็นหัวใจสำคัญของการจัดการดิน น้ำ ป่า การพัฒนาคนและให้คนในชุมชนได้ร่วมกันกำหนดระบบคุณค่า กำหนดคดึกาและการวางแผนการใช้ รักษาอนุรักษ์ดิน น้ำ ป่า ภายใต้ประโยชน์ร่วมกันตามระบบสิทธิร่วมกันของชุมชน และภูมิปัญญาของแต่ละชุมชนที่สืบสานประยุกต์ต่อเนื่องกันมา จึงเป็นทิศทางหลักของการจัดการดิน น้ำ ป่า

4. ชุมชนที่สามารถจัดการดิน น้ำ ป่า ให้ยั่งยืนได้ ควบคู่กันกับการทำการเกษตรเชิงอนุรักษ์และยังสามารถปรับตัวเข้ากับกระแสการเปลี่ยนแปลงของระบบทุนนิยม โดยยังคงเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมชุมชนที่เหมาะสมอยู่ได้ ล้วนมีศักยภาพของ 3 องค์ประกอบหนุนเนื่องและมีบทบาทที่สำคัญคือ

4.1 ภูมิปัญญาและความรู้ที่สืบสานและประยุกต์ได้สอดคล้องต่อการเปลี่ยนแปลงภายนอก

4.2 องค์กรชุมชนและกลุ่มผู้นำที่มีคุณธรรมและภูมิปัญญา

4.3 เวทีการเรียนรู้และกระบวนการการเรียนรู้ที่เท่ากัน ต่อการเปลี่ยนแปลงและบูรณาการจากภายนอก

การถ่ายทอดการเรียนรู้ในชุมชนหนึ่ง เป็นกระบวนการที่มีรากฐานจากวิถีชีวิตทางสังคม ความเชื่อ และวัฒนธรรม ประเพณีของท้องถิ่นนั้น ๆ ดังนั้น องค์ความรู้ที่เกิดขึ้น เพื่อนำมาปรับใช้ในการดำรงชีวิตของมวลมนุษยชาติ จึงมีที่มาจากหรือนิยามหรือการกำหนดอุดมการณ์ ความเชื่อ อันเป็นหลักการที่สมาชิกในสังคมยอมรับและปฏิบัติสืบต่อกันมา ในการศึกษาเพื่อที่จะทำความเข้าใจในกระบวนการทางสังคมดังกล่าว จึงจำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับวิธีการวิเคราะห์เชิงองค์รวม (Holistic Approach) ซึ่งมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน

พอสรุปได้ว่า วัฒนธรรมชุมชนเป็นข้อตกลงเกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติที่เกิดจากความคิด ความเชื่อของคนที่อยู่ร่วมกันในชุมชน และมีการสั่งสม การถ่ายทอด และการเรียนรู้ต่อเนื่องกันมา จากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง วัฒนธรรมชุมชนกับภูมิปัญญาชาวบ้านมีความสัมพันธ์กันอย่างยิ่ง อาจกล่าวได้ว่า วัฒนธรรมชุมชนมีภูมิปัญญาอยู่เบื้องหลัง หรือภูมิปัญญาเป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรม ชุมชนนั่นเอง

2.3 แนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

การเปลี่ยนแปลงเป็นเรื่องปกติของสังคมมนุษย์ สังคม และวัฒนธรรม ทุกสังคมย่อมมีการเปลี่ยนแปลง ซึ่งไม่มีใครสามารถหยุดยั้งได้ การเปลี่ยนแปลงเมื่อเกิดขึ้นจะมีผลกระทบต่อชีวิต ความเป็นอยู่ของคนในสังคม การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ในระยะเวลาใดเวลาหนึ่ง เป็นการเปลี่ยนแปลงในระบบโครงสร้างและหน้าที่ของระบบความสัมพันธ์ ทางสังคมระหว่างมนุษย์หรือกลุ่มคนในสังคม ตลอดจนเป็นการเปลี่ยนแปลงการกระทำระหว่าง กันทางสังคมในการติดต่อการกระทำระหว่างมนุษย์หรือกลุ่มของสังคม

การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมเป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการดำรงชีวิตของมนุษย์ทุกด้าน ทั้งนี้เพราะวัฒนธรรมเป็นผลผลิตของกิจกรรมระหว่างมนุษย์ ส่วนสังคมเป็นเรื่องการกระทำนั้น ๆ เมื่อพิจารณาจากความหมายของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม พบว่า มีความเชื่อมโยงกัน การเปลี่ยนแปลงทางสังคมต้องอาศัยวัฒนธรรมมาเป็นตัวนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง และการเปลี่ยนแปลง ทางวัฒนธรรมต้องอาศัยบุคคล ซึ่งเป็นผู้กระทำและเป็นตัวการนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคม

สุรเชษฐ์ เวชพิทักษ์ (2533) ได้กล่าวถึง การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมว่าวัฒนธรรมมีการ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาตามสภาพแวดล้อมและยุคสมัยที่เปลี่ยนไป โดยเฉพาะเมื่อมีการสังสรรค์ กับวัฒนธรรมอื่น ๆ วัฒนธรรมของชุมชนชนบทก่อตั้งขึ้น จากการต่อสู้เพื่อให้ทุกคนมีอยู่มีกินและ จากการที่ต้องอยู่ร่วมสัมพันธ์กันเป็นสังคม การต่อสู้เพื่อการมีอยู่มีกิน ก่อให้เกิดวัฒนธรรมทางการ ผลิตหรือระบบการทำมาหากิน

การต่อสู้เพื่อมีชีวิตรอดอยู่กับวัฒนธรรมเพื่อพึ่งพาธรรมชาติ จึงเกิดการจัดระบบความสัมพันธ์ กับธรรมชาติ คำอธิบายเกี่ยวกับธรรมชาติจึงได้พัฒนาขึ้นเป็นระบบความเชื่อ อันประกอบด้วย ศาสนา พิธีกรรม เป็นต้น การที่ต้องอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนจำเป็นต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ ที่จะทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างสันติ จึงเกิดระบบการอยู่อย่างร่วมสัมพันธ์กัน อันประกอบด้วย ครอบครัว เครือญาติ ชุมชน และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน

สำหรับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมนั้น สุริชัย หวันแก้ว (อ้างใน ฉันทนา บรรพศิริโชติ, 2535) ได้กล่าวว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคม หมายถึง การเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคม และการเปลี่ยนแปลงด้านโครงสร้างของความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่ม และระหว่างส่วนประกอบของสังคมนั้น ซึ่งหากมองการเปลี่ยนแปลงทางสังคมแล้วมีอาจจะกำหนดกรอบตายตัวได้ว่ามีการเปลี่ยนแปลงจากสาเหตุอะไร การวิเคราะห์ประเด็นดังกล่าว ชัยนต์ วรรณะภูติ (2534) ได้เสนอประเด็นในการพิจารณาในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของชุมชน ดังนี้ คือ

1. ประวัติหมู่บ้าน รูปแบบการใช้ทรัพยากร ระบบการผลิต และเศรษฐกิจของชุมชน ว่ามีการพัฒนาการอย่างไร และมีการปรับตัวอย่างไร เมื่อมีอิทธิพลจากภายนอกเข้าสู่ชุมชน เช่น ความสัมพันธ์กับรัฐ ความสัมพันธ์กับระบบตลาด เป็นต้น
2. ผู้นำและบทบาทของผู้นำในฐานะ “คนกลาง” เป็นการศึกษาถึงความสัมพันธ์ทางอำนาจและความสัมพันธ์ทางสังคม
3. ศึกษาความขัดแย้งของชุมชนทั้งภายในและภายนอกชุมชน ในประเด็นของการเข้าถึงทรัพยากรว่า มีปัจจัยอะไรบ้างที่มีอิทธิพลต่อความขัดแย้งและการคลี่คลายความขัดแย้งดังกล่าว
4. การศึกษาการเปลี่ยนแปลงชุมชน ว่าปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกมีผลกระทบต่อชุมชนในด้านใดบ้าง

แนวคิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมตั้งอยู่บนความเชื่อว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเกิดขึ้นได้ทั้งโดยการวางแผนและไม่มีการวางแผนมาก่อน ทั้งในระดับบุคคล กลุ่ม วัฒนธรรม การเมือง เทคโนโลยีและเศรษฐกิจ และมียุทธศาสตร์ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้ โดยอาศัยความเป็นเหตุเป็นผล การให้การศึกษาซ้ำ การใช้อำนาจบังคับ หรือแบบผสมผสานระหว่างยุทธวิธีต่าง ๆ ซึ่งผลการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยมีทั้งบวกและลบ (อนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์, 2540) และการเปลี่ยนแปลงในที่นี้หมายถึง การปรับเปลี่ยนด้านพฤติกรรม ทักษะคิด ความรู้ และความพึงพอใจของบุคคลที่เป็นผลมาจากการเรียนรู้ร่วมกันภายในชุมชน การเปลี่ยนแปลงที่ไม่มีการวางแผนมาก่อนอาจจะเกิดขึ้นตามธรรมชาติในฐานะเป็นวิวัฒนาการของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ส่วนการเปลี่ยนแปลงที่มีการวางแผนมาก่อนนั้น เบนนิส และคณะ (อ้างใน อนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์, 2540) ได้ขยายความว่า “เป็นความพยายามอย่างจริงจัง ละเอียดอ่อน และร่วมมือร่วมใจกันของคนที่จะปรับปรุงความเป็นอยู่ของตน ไม่ว่าจะระบบของตนเอง ของสังคม หรือวัฒนธรรมก็ตาม โดยผ่านกระบวนการระดมพลังสมองและความรู้ของคนกลุ่มดังกล่าว และได้สรุปกระบวนการเปลี่ยนแปลงไว้ 4 ขั้นตอน คือ 1) มีการตระหนักถึงความต้องการที่จะเสริมสร้างประสบการณ์ใหม่ และสภาพความเป็นอยู่ที่ดีกว่าเดิม 2) มีการวางแผนก่อนที่จะยอมรับหรือปฏิเสธประสบการณ์

และสภาพการณ์ดังกล่าว 3) มีการเคลื่อนตัวไปสู่ทิศทางที่ปรารถนา 4) มีการระดมพลังงานที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของการเปลี่ยนแปลงนั้นมาใช้ในการสร้างโครงสร้างที่สามารถปฏิบัติงานได้

นอกจากนี้ อนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์ (อ้างแล้ว) ได้สรุปรูปแบบการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไว้ 5 รูปแบบ คือ 1) รูปแบบอย่างมีส่วนร่วม 2) รูปแบบที่อาศัยความเป็นเหตุเป็นผล 3) รูปแบบการให้การศึกษาซ้ำ 4) รูปแบบของวิธีการใช้อำนาจ และ 5) รูปแบบของวิธีผสมผสานตามความเหมาะสม

สรุปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมนั้นมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกัน โดยมีการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม จะเป็นสิ่งนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคม หรืออาจกล่าวได้ว่า เมื่อนุชนุชนมีการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมชุมชนย่อมเกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม แม้ว่าแต่ละสังคมหรือชุมชนอาจมีการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบที่แตกต่างกันไป และย่อมหลีกเลี่ยงการเปลี่ยนแปลงไม่ได้

2.4 แนวคิดภูมิปัญญาชาวบ้าน

ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง พื้นเพ รากฐานของความรู้ของชาวบ้าน (เสรี พงศ์พิศ, 2529) การที่ชาวบ้านสามารถรักษาหมู่บ้าน คงสภาพท้องถิ่นไว้ได้สืบมาช้านานจนถึงปัจจุบันนี้ เพราะชาวบ้านมีการแสวงหาทางออก และตอบสนองต่อสิ่งท้าทาย มีการปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ตามกาลและสภาพแวดล้อม ซึ่งจะมีเงื่อนไขปัจจัยเฉพาะที่แตกต่างกันไปในัน อาจเรียกโดยสรุปว่าภูมิปัญญาชาวบ้าน (สุจารี จันทรสุข, 2531 อ้างใน มนัส ภาควิชา, 2533) ซึ่ง วิจิต นันทสุวรรณ (2531) เน้นว่าภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นเรื่องของสังคมหมู่บ้านที่เกี่ยวข้องกับครอบครัว เครือญาติ การทำมาหากินและอื่น ๆ ดังนั้น จึงไม่ใช่เรื่องส่วนตัว แต่หากจะนับก็นับได้ว่าเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคลที่เป็นเอกภาพกับสังคมหมู่บ้าน

ภูมิปัญญาชาวบ้านมีลักษณะเป็นองค์รวม เปรียบเสมือนความรู้ชุดหนึ่งที่บอกแนวปฏิบัติ และเหตุผลซึ่งเป็นกระบวนการความคิด กระบวนการตัดสินใจด้วยตนเอง ครอบครัว และชุมชน โดยอาศัยการเรียนรู้สั่งสมเป็นระยะเวลายาวนาน การเรียนรู้ของคนในท้องถิ่นจึงเป็นมิติเดียวกันกับการดำเนินชีวิตที่สัมพันธ์กันในชุมชนและกับโลกภายนอก (เอกวิทย์ ณ ถลาง, 2536) โดยเป็นการแสดงออกถึงการเกื้อกูลกันระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ (เสรี พงศ์พิศ, 2536)

ภูมิปัญญาชาวบ้านได้พยายามชี้แจงความเป็นตัวของตัวเองและปรับเปลี่ยนสภาพอย่างสอดคล้องกับความเป็นจริง เพื่อความอยู่รอดของชีวิต ในสภาพเช่นนี้จะพบความสัมพันธ์ของภูมิปัญญา 3 ประการ (อภิชาติ ทองอยู่, 2538) คือ

1. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน จะให้ความเคารพคุณค่าของกันและกันมากกว่าการเคารพวัตถุ
2. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม จะเป็นไปอย่างเข้าใจมีลักษณะของการอนุรักษ์มากกว่าการทำลาย
3. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคุณค่าสูงสุด ไม่มุ่งเน้นการแสวงหาผลประโยชน์แต่เป็นการยึดถือในเชิงคุณค่ามากกว่า

ความสัมพันธ์ในลักษณะการเกื้อกูลดังกล่าวข้างต้น เป็นสภาพที่ อภิชาติ ทองอยู่ (อ้างแล้ว) มองว่าชาวบ้านให้ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนว่า เป็นเรื่องของคุณธรรมมากกว่าผลประโยชน์ และชาวบ้านเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อมว่า ควรจะเป็นไปในเชิงอนุรักษ์มากกว่าทำลาย นอกเหนือจากความสัมพันธ์ดังกล่าวแล้ว ยังมีความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ สิ่งที่ไม่สามารถสัมผัสได้ (สามารถ จันทรสุรีย์, 2536)

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2536) ได้กล่าวถึงที่มาของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ว่า เป็นธรรมชาติของมนุษย์ทุกหมู่เหล่าที่หากได้ลงหลักปักฐานดำรงเผ่าพันธุ์อยู่ ณ ที่ใดเป็นเวลานานพอสมควร ผ่านร้อนผ่านหนาว ผ่านการทดสอบในการเป็นไปได้ในธรรมชาติและปัญหาต่าง ๆ โดยมนุษย์ด้วยตนเองย่อมจะต้องเรียนรู้ที่จะปรับตัวและสร้างสรรค์วัฒนธรรมของตนเองขึ้นมา และวัฒนธรรมนั้นเป็นไปไม่ได้ที่จะไร้ปัญญา วิชาญาณ หรือที่เรียกว่า ภูมิปัญญา

ประเวศ วะสี และคณะ (2536) ได้ให้ความหมายว่า ภูมิปัญญาเกิดจากการสะสมการเรียนรู้เป็นระยะเวลายาวนาน มีลักษณะเชื่อมโยงกันไปหมดในทุกสาขาวิชา ไม่แยกเป็นวิชา ๆ แบบที่เราเรียน ฉะนั้น วิชาที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ อาชีพ และความเป็นอยู่ เกี่ยวกับการใช้จ่าย เกี่ยวกับการศึกษา วัฒนธรรม มักจะผสมผสานเชื่อมโยงกันหมด บางทีก็แยกกันไม่ออก

จากรุวรรณ ธรรมวัตร (2531) กล่าวว่า ภูมิปัญญา หมายถึง แบบแผนการดำเนินชีวิตที่มีคุณค่าถึงความเฉลียวฉลาดของบุคคลและสังคม ซึ่งได้สั่งสมและปฏิบัติสืบทอดมา ภูมิปัญญาจะเป็นทรัพยากรบุคคลที่มีอยู่ในท้องถิ่นแต่ละแห่ง ซึ่งอาจเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตนหรือเอกลักษณ์สากลหลาย ๆ ถิ่นมีคล้ายกันก็ได้ ภูมิปัญญาพื้นบ้านในแต่ละท้องถิ่นเกิดจากการที่ชาวบ้านแสวงหาความรู้เพื่อเอาชนะอุปสรรคทางธรรมชาติทางสังคมที่จำเป็นในการดำรงชีวิต ภูมิปัญญาพื้นบ้านจึงเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและวิถีชีวิตของชาวบ้าน เช่น การประกอบพิธีกรรมของชุมชน เป็นกิจกรรมที่ทำให้ผู้กระทำสบายใจ รู้สึกอบอุ่น ไม่โดดเดี่ยว ให้คุณค่าทางจิตใจและความรู้สึกดีถือว่า

เป็นพลังทางศีลธรรม ซึ่งโดยทั่วไปภูมิปัญญาพื้นบ้านเป็นรูปแบบการดำเนินชีวิตที่เรียบง่ายไม่ซับซ้อน เป็นประโยชน์แก่คนทุกระดับ มีลักษณะเด่นคือสร้างสำนึกในหมู่คณะสูง ทั้งในระดับครอบครัว และเครือข่าย

ปรีชา อุยตระกูล (2531) มองภูมิปัญญาชาวบ้านว่าเป็นเรื่องที่สั่งสมกันมาแต่อดีตจึงเป็นเรื่องของการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติแวดล้อม คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี วิถีชีวิต การทำมาหากิน และพิธีกรรมต่าง ๆ ทุกอย่างเพื่อให้เกิดความสมดุลระหว่างความสัมพันธ์เหล่านี้ เป้าหมายก็คือ เพื่อให้เกิดความสงบสุข ทั้งในส่วนที่เป็นชุมชน หมู่บ้าน และในส่วนที่เป็นตัวปัจเจกของชาวบ้านเอง ซึ่งเป็นแนวความคิดที่ใกล้เคียงกับ อภิชาติ ทองอยู่ (2538) นอกจากนี้ลักษณะสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นยังประกอบด้วย

1. ความรู้และระบบความรู้ที่สัมพันธ์กัน
2. ความรู้ภูมิปัญญาชาวบ้าน ซึ่งเกิดจากการสั่งสมและการกระจายความรู้หรือการนำความรู้นั้นไปใช้บริการแก่คนอื่น ๆ เช่น ความรู้ของหมอพื้นบ้าน ชุมชนมีการสั่งสมความรู้ทางการแพทย์หรือการเป็นหมออย่างไร
3. การถ่ายทอดความรู้ และกระบวนการถ่ายทอดที่ซับซ้อนจากชั่วอายุคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกชั่วอายุคนหนึ่ง
4. การสร้างสรรค์ และการปรับปรุง เพราะภูมิปัญญาชาวบ้านไม่ใช่ความรู้หรือระบบความรู้ที่หยุดนิ่งอยู่กับที่ แต่มีการเปลี่ยนแปลงและการดัดแปลงเพิ่มเติม โดยอาศัยประสบการณ์ของชาวบ้านเอง รวมทั้งมีลักษณะของการอนุรักษ์และมีผลต่ออำนาจการตัดสินใจของชาวบ้านสูง

2.4.1 ภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ

องค์ความรู้ของชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำที่จะกล่าวในที่นี้ หมายถึงระบบคิดที่เป็นตัวกำหนดความสัมพันธ์ 3 ชุด ได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ความสัมพันธ์ทั้งสามนี้มีอิทธิพลซึ่งกันและกัน นอกจากนี้ยังเป็นตัวกำหนดแบบแผนวิถีการดำรงชีวิตในด้านต่าง ๆ ของมนุษย์ด้วย อันได้แก่ วิถีชีวิตด้านเศรษฐกิจ และแบบแผนการใช้ทรัพยากร วิถีชีวิตด้านการเมือง การปกครอง การบริหาร และกฎหมาย วิถีชีวิตด้านศาสนา และระบบความเชื่อ วิถีชีวิตด้านการศึกษา และถ่ายทอดความรู้ วิถีชีวิตด้านสุขภาพอนามัย ประเด็นสำคัญคือ วิถีชีวิตด้านต่าง ๆ เหล่านี้มีสัมพันธ์ภาพในเชิงการกำหนดซึ่งกันและกันอีกด้วย (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2537ก) องค์ความรู้ที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์แต่ละชุดมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. องค์ความรู้ที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ โดยผ่านกระบวนการการดำเนินชีวิตและการอยู่ร่วมกันในสังคม
2. องค์ความรู้ที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ โดยผ่านกระบวนการผลิต วิถีชีวิต และระบบนิเวศ
3. องค์ความรู้ที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อ

องค์ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ ที่พบในการศึกษาทั่วไปมี 2 กรณี คือ ความเชื่อเรื่องผีของชุมชน และการแสดงความเคารพต่อธรรมชาติ ดังนี้

1. ความเชื่อเรื่องผีของชุมชน เขา ต้นไม้ ป่า แม่น้ำ ลำธาร ตามระบบคิดหรือความเชื่อในวัฒนธรรมไทย ล้วนแต่มีผีคอยดูแลรักษาทั้งสิ้น ระบบความเชื่อเรื่องผีจึงเปรียบเสมือนมาตรการที่สำคัญในการจำกัดขอบเขตการใช้ทรัพยากรไม่ให้ฟุ่มเฟือย หรือมากเกินไปจนเกินศักยภาพที่ระบบนิเวศรองรับได้ นอกจากนี้ความเชื่อดังกล่าวยังช่วยส่งเสริมการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรอีกด้วย (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2537 ข)

2. การแสดงความเคารพต่อธรรมชาติ ลักษณะของการสำนึกในความสำคัญของธรรมชาติสะท้อนให้เห็นผ่านทางพิธีกรรม เช่น การไหว้ผีขุนน้ำ การไหว้ผีเหมืองฝาย เป็นการแสดงความเคารพ และขอบคุณในธรรมชาติที่ได้ให้น้ำเพื่อการเพาะปลูก พิธีกรรมดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความผูกพันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ เป็นการสร้างระบบความสัมพันธ์และจิตสำนึกเพื่อให้มีการใช้ทรัพยากรที่เหมาะสม

กรณีการ พรหมเสาร์ (2535) ได้กล่าวถึง ระบบเหมืองฝายซึ่งเป็นระบบการใช้น้ำของชาวนาในภาคเหนือไว้ว่า ชาวนามีได้มองน้ำเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สามารถใช้ได้ตามใจชอบ แต่พวกเขาสำนึกว่าผู้บันดาลความสมบูรณ์ของน้ำและทำให้การเพาะปลูกเป็นไปได้ด้วยดี คือ เทพเทวดา จึงมีการสร้างหอบูชาผีฝายขึ้นประจำเหมืองฝายแต่ละแห่ง ความเชื่อนี้นอกจากจะทำให้มีการแบ่งปันทรัพยากรเป็นไปอย่างยุติธรรมและเป็นที่ยอมรับของทุกฝ่าย แล้วยังแสดงถึงความอ่อนน้อมของชุมชนที่มีต่อธรรมชาติ

สรุปแล้วภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ เกิดจากกระบวนการ 4 ประการ ดังนี้คือ

1. การเรียนรู้

กระบวนการเรียนรู้ในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ เกิดจากศักยภาพของชาวบ้านในการแสวงหาทางรอดต่อสภาพปัญหาที่รุมเร้าอยู่ โดยมีผู้นำหรือปราชญ์ชาวบ้านที่มีความสามารถในการวิเคราะห์ คิดค้น ทดลอง และสรุปบทเรียนจากภูมิปัญญาท้องถิ่นผสมผสานกับความรู้ และเทคโนโลยีจากภายนอก

2. การสั่งสมความรู้

การสั่งสมความรู้หรือภูมิปัญญาในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการเรียนรู้ การสั่งสมความรู้ได้มา 2 ทาง คือการสั่งสมด้วยตนเอง โดยการเรียนรู้มาจากประสบการณ์ในชีวิต การอยู่ร่วมกันในสังคมอีกทางหนึ่ง คือมีผู้ถ่ายทอดให้ในรูปของวัฒนธรรม ประเพณี และวิถีการดำรงชีวิต ความรู้จะถูกสั่งสมไว้ในตัวคน ๆ หนึ่ง เรียกว่า ปราชญ์ชาวบ้าน และจะถูกถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง

3. การถ่ายทอดและการกระจายความรู้

การถ่ายทอดและการกระจายความรู้ หรือภูมิปัญญาในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง โดยผ่านความเชื่อทางศาสนา ความเชื่อเรื่องผี และการผลิตวิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกันไม่ได้มีการเขียนบันทึกไว้อย่างเป็นลายลักษณ์อักษร แต่ผู้ที่ถ่ายทอดภูมิปัญญาเรียกว่า ปราชญ์ชาวบ้าน ได้สืบสานภูมิปัญญาอย่างต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน

4. การปรับเปลี่ยนและการประยุกต์ใช้ความรู้

การปรับเปลี่ยนและการประยุกต์ใช้ความรู้ หรือภูมิปัญญาในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำ โดยมากจะเป็นการประยุกต์จากวัฒนธรรมส่วนที่มองไม่เห็น คือการประยุกต์ตัวคุณค่าที่แฝงเร้นอยู่ภายใน ซึ่งต้องอาศัยความเข้าใจที่ละเอียดอ่อน เกิดจากภูมิปัญญาของชาวบ้านเองเป็นหลัก และการประยุกต์หลักธรรมทางพุทธศาสนาโดยพระสงฆ์ เช่น ความเชื่อเรื่องผิขุนน้ำของป่าชุมชนในภาคเหนือในบริบทของประวัติศาสตร์ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับสังคมและมนุษย์กับธรรมชาติ อุดมการณ์อำนาจในรูปของความเชื่อดังกล่าว มีการประยุกต์ใช้ใหม่ตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น การนำเอาความเชื่อเรื่องผิขุนน้ำมาเป็นพลังในการต่อต้านการสัมปทานป่าไม้ หรือการรับความเชื่อทางศาสนาเป็นพิธีกรรมการบวชต้นไม้เพื่อเป็นพลังในการต่อสู้กับขบวนการลักลอบตัดไม้ของนายทุนภายนอก และเพื่อให้ป่าไม้ได้รับการคุ้มครอง (เสนห์ จามริก, 2536) ส่วนการสืบชะตาแม่น้ำ เป็นการประยุกต์การสืบชะตาคนและการสืบชะตาหมู่บ้านเพื่อการอนุรักษ์ต้นน้ำลำธาร และป่า อีกทั้งยังทำให้ชาวบ้านมีความสำนึกในคุณค่าของแหล่งน้ำที่ทุกคนจะต้องช่วยกันป้องกันรักษา (เสรี พงศ์พิศ, 2536)

สรุปได้ว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นองค์ความรู้ที่เกิดจากการปรับตัวของสมาชิกในสังคมหรือชุมชน เพื่อให้อยู่รอดในสภาพแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไป อาจอยู่ในรูปของแนวปฏิบัติ และกระบวนการคิดที่มีการเรียนรู้สั่งสมกันมาในระยะเวลายาวนาน สำหรับภูมิปัญญาในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าต้นน้ำก็เช่นเดียวกันที่เกิดจากการเรียนรู้ การสั่งสมความรู้ การถ่ายทอด และการกระจายความรู้ และการปรับเปลี่ยนและประยุกต์ใช้ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ และสิ่งเหนือธรรมชาติในการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำให้คงอยู่อย่างสมดุล และเกื้อกูลกันระหว่างมนุษย์และธรรมชาติ

2.4.2 แนวคิดระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรของชุมชน

การทำความเข้าใจกับระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรของชุมชน ต้องอาศัยมุมมองในลักษณะที่องค์รวม และเน้นการทำความเข้าใจกับพลวัตของปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติท่ามกลางเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา ระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรของกลุ่มชนต่าง ๆ จึงเป็นระบบที่เคลื่อนไหวและปรับเปลี่ยนอย่างต่อเนื่อง ทั้งในแง่ของการผลิตซ้ำจารีตประเพณีวิถีปฏิบัติเดิม และการผลิตใหม่ของระบบการจัดการเพื่อปรับตัวให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม (ยศ สันตสมบัติ, 2542)

การประเมินศักยภาพขององค์กรชุมชนและการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า จำต้องพิจารณาอย่างเป็นองค์รวม ครอบคลุมถึงเงื่อนไขและการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ต่าง ๆ ระหว่างชุมชนกับทรัพยากร และชุมชนกับสังคมภายนอกอย่างรอบด้านและเป็นพลวัต ด้วยเหตุนี้เอง การทำความเข้าใจกับระบบการผลิต และการจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น จึงต้องเริ่มต้นด้วยกรอบคิดหลักอย่างน้อย 5 ประการด้วยกันคือ

แนวความคิดประการแรก คือ การมองระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรในบริบทของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง และระบบนิเวศ ในลักษณะนี้ระบบการผลิต และการจัดการทรัพยากรของชุมชนมิได้เป็นปรากฏการณ์ที่หยุดนิ่ง ไร้ความเคลื่อนไหว หากแต่เป็นการปรับตัวของการจัดการทรัพยากรภายในชุมชน โดยสัมพันธ์กับเงื่อนไขภายนอกในระดับมหภาค การมองภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรในบริบทของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมืองและระบบนิเวศ

แนวความคิดประการที่สอง คือ การมองระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรของชุมชนจากมิติทางด้านวัฒนธรรม ซึ่งหมายถึง การมองความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตมนุษย์กับธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวมและรอบด้าน เช่น การมองความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าในฐานะเป็นวิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกัน โดยไม่อาจแบ่งแยกออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด

แนวความคิดประการที่สาม คือ การมองระบบการจัดการทรัพยากรว่าเป็นส่วนหนึ่งของระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนมีรากเหง้าและพัฒนาการที่แตกต่างไปจากแนวคิดเรื่อง “กรรมสิทธิ์” ตามระบบกฎหมายตะวันตก ซึ่งแบ่งแยกกรรมสิทธิ์เพียง 2 ลักษณะ คือ ทรัพย์สินของรัฐ (State property) และทรัพย์สินส่วนบุคคล (private property) ระบบกรรมสิทธิ์ในลักษณะเช่นนี้มองทรัพยากรเป็นเสมือน “สินค้า” ที่สามารถซื้อขายได้ และเจ้าของมีอำนาจเด็ดขาดในการใช้ตามความพอใจของตน ในทางตรงกันข้าม ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน

เป็นแนวความคิดเกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากร ซึ่งตั้งอยู่บนหลักการของ “สิทธิการใช้” (user right) และมีระบบการจัดการโดยชุมชนและองค์กรชุมชน อันประกอบไปด้วยกลุ่มผู้ใช้เป็นผู้กำหนดกฎเกณฑ์ว่าใครบ้างมีสิทธิใช้

แนวความคิดประการที่สี่ คือ การมองระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนในฐานะเป็นขบวนการทางสังคม (Social movement) ซึ่งอาจเป็นการสืบทอดวิถีปฏิบัติและจารีตประเพณีในการจัดการทรัพยากรของชุมชนมาเนิ่นนาน หรืออาจเป็นขบวนการที่เกิดขึ้นใหม่อันเป็นผลมาจากการรวมตัวของชาวบ้านเพื่อต่อต้านการแทรกแซงจากภายนอก

แนวความคิดประการที่ห้า คือ การมองระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรของชุมชนในบริบทของการพัฒนาชนบทและการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยเน้นการจัดการทรัพยากรเป็นกระบวนการแสวงหาทางเลือก เพื่อกำหนดทิศทางการพัฒนาตนเองบนพื้นฐานของวัฒนธรรมและจารีตประเพณี อันหลากหลายของชุมชนชนบท และยังเป็นความพยายามในการอนุรักษ์ฟื้นฟูธรรมชาติแวดล้อมไปพร้อมกัน

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2536) ได้ให้ข้อสังเกตว่า ถ้าสืบย้อนกลับเข้าไปในประวัติศาสตร์ไทย จะพบว่า คนเข้าไปอยู่ในป่ามาแต่โบราณ ในขณะเดียวกัน ป่าไม้ของไทยก็มีความหลากหลายทางชีวภาพสูงมาก จนกระทั่งชีวิตผู้คนต้องอาศัยพึ่งพาของป่าอยู่มาก ท่ามกลางกระแสการทำลายป่าอย่างกว้างขวางนั้น พื้นที่หลายแห่งในประเทศไทยยังมีชุมชนที่หวงแหนและดูแลรักษาป่าของหมู่บ้าน ชุมชนในชนบทโดยส่วนมากจะมีทักษะและประสบการณ์ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้สนองตอบต่อวิถีการผลิตและการดำเนินชีวิต อีกทั้งยังมีความพยายามร่วมกันในการปกป้อง และอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติเอาไว้ให้ลูกหลานในอนาคต เป็นการแสดงให้เห็นว่า ชุมชนชนบทมีวิธีการในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างสอดคล้องกับวิถีชีวิต และระบบการผลิตของชุมชน อีกทั้งยังมีความรู้ที่สามารถนำมาใช้ในการจัดการและสืบทอดความคิดในการอนุรักษ์ทรัพยากรให้กับชนรุ่นหลังอีกด้วย ซึ่งแต่ละชุมชนก็จะมีลักษณะที่แตกต่างกันไปตามแต่สภาพทางสังคม วัฒนธรรมและความเชื่อ เป็นการพิสูจน์ว่ารัฐเพียงฝ่ายเดียวไม่เพียงพอที่จะอนุรักษ์ป่าให้ยั่งยืนและมีคุณภาพตลอดไป แต่จะต้องเป็นการเข้ามาดูแลร่วมกันระหว่างประชาชนกับหน่วยงานของรัฐ การจัดการป่าเป็นสิ่งสำคัญที่สุดจึงเป็นความร่วมมือที่จะเรียนรู้ร่วมกันระหว่างรัฐและชาวบ้าน และยังได้ให้ข้อสังเกตชุมชนในหรือใกล้เขตป่าที่ประสบความสำเร็จในการจัดการทรัพยากรต้องมีเงื่อนไขต่อไปนี้

- ต้องเป็นชุมชนที่ชาวบ้านทำการเกษตรขนาดเล็ก แม้ว่าส่งผลผลิตเข้าสู่ตลาดจำนวนมาก แต่ก็ไม่ใช่การทำพืชไร่ขนาดใหญ่หรือเพาะปลูกพืชเดี่ยว ไม่มีปัญหาแรงงานในครอบครัว ถูกใช้ไปนอกไร่นาด้วยเป็นการถาวรหรือชั่วคราวก็ตาม แต่ในขณะเดียวกัน ก็มีการทำเกษตร

บนที่ดินอย่างสม่ำเสมอทุกฤดูกาลผลิต ไม่ได้ปล่อยให้ร้างไว้ การเกษตรจึงยังเป็นกิจกรรมและที่มาของรายได้ที่สำคัญของครอบครัวอยู่

- มีการจัดองค์กรชาวบ้านที่ดี มีประสิทธิภาพ กล่าวคือ สามารถอนุรักษ์ป่าไว้ได้ องค์กรเหล่านี้มีหลายรูปแบบ นับตั้งแต่องค์กรที่รวมตัวกันหลวม ๆ ไปจนถึงองค์กรที่มีข้อผูกมัด สมาชิกกันอย่างแน่นหนา ตลอดจนมีอำนาจในการออกกฎเกณฑ์เป็นลายลักษณ์อักษรและลงโทษปรับผู้ฝ่าฝืนได้

- ชุมชนมีอิสระที่จะใช้ประโยชน์จากป่า เช่น เก็บของป่ามาบริโภคหรือแม่แต่ตัดไม้ในปริมาณจำกัดมาใช้ ทำให้ชาวบ้านรู้สึกว่าคุณเป็นเจ้าของป่าที่แท้จริง ไม่ใช่เป็นของรัฐ ซึ่งมักปล่อยให้นายทุนเข้ามาตัดทวงเอาทรัพย์สินจากป่าไปได้ง่าย ๆ อยู่เสมอ ในขณะที่ถัดกันมิให้ชาวบ้านได้ใช้สอยป่านั้นบ้าง

- ชุมชนมักมีการเปลี่ยนแปลงอุดมการณ์รวมอยู่ด้วย มากบ้างน้อยบ้างแล้วแต่กรณี อุดมการณ์ที่เปลี่ยนไปคือ เปลี่ยนจากอุดมการณ์การพัฒนาที่รัฐยึดเยียดไว้ให้ ได้แก่ การเอารายได้ที่เป็นตัวเงินและวัตถุปรนเปรอชีวิตเป็นเครื่องวัดความสำเร็จก้าวหน้าของคน กลายมาเป็นยกความมั่นคงต่าง ๆ ของครอบครัว ความสุข ความสัมพันธ์ที่ดีกับคนอื่น ๆ ฯลฯ มาเป็นอุดมคติแทน เงินตราและวัตถุเครื่องปรนเปรอต่าง ๆ

มนุษย์กับสิ่งแวดล้อมธรรมชาติมีความสัมพันธ์ในเชิงกำหนดซึ่งกันและกัน กล่าวคือ มนุษย์ใช้ประโยชน์จากธรรมชาติเพื่อความอยู่รอด และเพื่อตอบสนองความต้องการในด้านต่าง ๆ ของตนเอง ซึ่งบางครั้งพฤติกรรมการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติของมนุษย์ส่งผลให้ธรรมชาติเกิดการเปลี่ยนแปลง ในขณะที่ธรรมชาติเป็นตัวกำหนดแบบแผนพฤติกรรมในการดำรงชีวิตของมนุษย์ และเมื่อธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไป ก็จะส่งผลกระทบต่อแบบแผนพฤติกรรมในการดำรงชีวิตของมนุษย์เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย เพื่อจะส่งผลกระทบต่อแบบแผนพฤติกรรมในการดำรงชีวิตของมนุษย์เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย เพื่อการอยู่รอดของมนุษย์เอง วิวัฒนาการในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในอดีตจะเน้นการศึกษาถึงทัศนคติของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งแวดล้อม ต่อมาเริ่มเปลี่ยนแปลงแนวการศึกษาเป็นการศึกษาความเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมและพัฒนาเป็นการศึกษาถึงความสัมพันธ์ของมนุษย์ต่อสิ่งแวดล้อมเช่นในปัจจุบัน โดยมีนักทฤษฎี นักเศรษฐศาสตร์ และสังคมวิทยาหลายท่านกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมหรือทรัพยากรธรรมชาติ ดังนี้

Charles Darwin (อ้างใน ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2530) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่มีชีวิตตามหลักทฤษฎีวิวัฒนาการไว้ 2 หลักการ คือ หลักการปรับตัวเองให้เข้ากับระบบนิเวศ โดยผู้ที่แข็งแรงที่สุดจึงจะสามารถอยู่รอดได้ และหลักความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่ม โดยเป็นการ

แข่งขันกันเพื่อครอบครองทรัพยากร ซึ่งการต่อสู้หรือการแข่งขันนี้เป็นพื้นฐานความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตเพื่อครอบครองทรัพยากร ซึ่งการต่อสู้หรือการแข่งขันนี้เป็นพื้นฐานความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตเพื่อการอยู่รอดและอาจมีการปรับตัวเข้าหากัน พึ่งพาอาศัยกัน อาจจำแนกความสัมพันธ์ออกได้เป็น 2 ลักษณะคือ เป็นการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันของสิ่งมีชีวิตต่างชนิดกัน และเป็นการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันของสิ่งมีชีวิต

Robert E. Park (อ้างใน สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2534) ได้นำหลักการทางวิทยาศาสตร์ชีวภาพหรือนิเวศวิทยาของพืชและสัตว์มาใช้ในการศึกษาพฤติกรรม การปรับตัวของมนุษย์ต่อเงื่อนไขต่าง ๆ ของสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เช่น การจัดระเบียบของชุมชนมนุษย์ โดยแยกศึกษาเป็น 2 ระดับ คือ ระดับทางชีวภาพ (Biotic level) เป็นระดับที่เป็นผลมาจากการต่อสู้เพื่อการอยู่รอดบนพื้นฐานของการร่วมมือแบบแข่งขันอย่างไม่มีการวางแผนไว้ก่อน ซึ่งเกิดขึ้นได้ทั้งในมนุษย์และสัตว์ และระดับสังคม (Social level) เป็นระดับที่ประกอบด้วย การเชื่อมโยงของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลซึ่งมีปฏิสัมพันธ์กัน อันจะนำไปสู่การจัดระเบียบทางสังคมและเกิดขึ้นเฉพาะในมนุษย์เท่านั้น

สรุปได้ว่า ระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรของชุมชน เป็นการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรของชุมชน โดยมีแนวคิดที่เกี่ยวข้อง 5 ประการ คือ มองระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรในบริบทการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง และระบบนิเวศ การมองในมิติวัฒนธรรม การมองเป็นระบบกรรมสิทธิ์ร่วมชุมชน การมองในฐานะขบวนการทางสังคม และการมองในบริบทการพัฒนาชนบท และการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

2.5 แนวคิดเกี่ยวกับวนเกษตร

วนเกษตรเป็นวิธีการทำเกษตรกรรมที่ผสมผสานระหว่างการเพาะปลูกพืชเกษตร การเลี้ยงสัตว์ในพื้นที่ป่าไม้ ถือเป็นระบบการใช้ที่ดินที่เก่าแก่และมีการปฏิบัติสืบต่อกันมาโดยเกษตรกรทั่วโลก วิชาการทางด้านวนเกษตรที่เกิดจากการพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เพื่อเพิ่มผลผลิตและรายได้เป็นหลัก ทำให้พื้นที่ป่าไม้ลดลงอย่างต่อเนื่อง ส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมและเป็นเหตุทำให้การจัดการที่ดินไม่สามารถอำนวยความสะดวกต่อเกษตรกรอย่างยั่งยืน ปัญหาสิ่งแวดล้อม ตลอดจนความกดดันทางด้านเศรษฐกิจสังคมที่รุนแรงมากขึ้นในปัจจุบันได้ทำให้เกษตรกรจำนวนมากหันกลับไปสู่การปฏิบัติทางการเกษตรแบบดั้งเดิมอีกครั้งหนึ่ง การศึกษาค้นคว้าทางวนเกษตรจึงเป็นสิ่งจำเป็นเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจถึงปฏิสัมพันธ์ขององค์ประกอบต่าง ๆ ของ

ระบบนิเวศ เพื่อนำไปสู่การพัฒนาปรับปรุงการใช้ประโยชน์ที่ดินป่าไม้ให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลยิ่งขึ้น

วนเกษตร เป็นระบบประสานประโยชน์ระหว่างกิจกรรมต่าง ๆ ที่มีอยู่ในชุมชน รวมถึงกิจกรรมทางการป่าไม้ การเกษตร การเลี้ยงสัตว์ การดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ขนบธรรมเนียม ประเพณีและวัฒนธรรม ซึ่งจะนำไปสนองความต้องการขั้นพื้นฐานของชุมชน และให้ชุมชนสามารถพึ่งพิงตนเองได้ วนเกษตรสามารถนำไปปฏิบัติในพื้นที่เดียวกันกับกิจกรรมอื่นเพื่อทำให้ชุมชนได้รับประโยชน์สูงสุด นอกจากนี้ ยังสามารถปรับใช้ในการดำเนินการปลูกสร้างสวนป่าในรูปแบบต่าง ๆ ได้ รวมทั้งรูปแบบการส่งเสริมการเกษตร แม้แต่ราษฎรรายย่อยก็สามารถนำระบบวนเกษตรไปใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยมุ่งมั่นที่จะให้ราษฎรหรือชุมชนปลูกต้นไม้ไว้ใช้เอง โดยใช้ทรัพยากรป่าไม้จากธรรมชาติน้อยที่สุด เพื่อเป็นการรักษาระบบนิเวศธรรมชาติไว้มากที่สุด

พิทยา เพชรมาก (2534) กล่าวว่า “วนเกษตร” (Agroforestry) เป็นกลยุทธ์หรือวิธีการจัดการรูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างผสมผสานระหว่างองค์ประกอบหลักของป่าไม้ หรือ ไม้ยืนต้น พืชล้มลุกหรือพืชพื้นล่าง และ/หรือ สัตว์เลี้ยงในพื้นที่หนึ่ง ๆ ในเวลาเดียวกัน หรือสลับเปลี่ยนหมุนเวียนกันไป เพื่อให้ได้ผลผลิตเพิ่มขึ้นอย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่อง โดยคำนึงถึงความถนัดและการยอมรับ เพื่อตอบสนองความต้องการของราษฎรหรือผู้ประกอบการในที่สุด ซึ่งเป็นระบบที่มีบทบาทสำคัญและมีศักยภาพสูงในปัจจุบันที่จะนำไปปฏิบัติ หรือประยุกต์ใช้ในการพัฒนาชนบท เพื่อแก้ปัญหาความขาดแคลนของราษฎรในชนบท” และได้ให้ความหมายของวนเกษตรว่า หมายถึง “ระบบวนเกษตร” “กลยุทธ์” “เครื่องมือ” หรือ “วิธี” “การป่าไม้” “การเกษตร” และหรือ “การเลี้ยงสัตว์” ในพื้นที่ใด ๆ ในเวลาเดียวกัน หรือสลับเปลี่ยนหมุนเวียนกันไป เพื่อให้ได้ผลผลิตเพิ่มขึ้นอย่างสม่ำเสมอตลอดไป โดยเป็นศาสตร์ที่ประยุกต์วิชาการแทบทุกด้านที่สามารถปฏิบัติเองได้ เพื่อนำเอาพลังงานและทรัพยากรต่าง ๆ ที่มีอยู่ในพื้นที่นั้น ๆ มาใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างมีประสิทธิภาพ

ระบบวนเกษตรสามารถขยายความ และจำแนกรายละเอียดเป็นประเด็นสำคัญ ๆ ได้ดังนี้

1. ระบบวนเกษตร เป็นเพียงเครื่องมือ หรือวิธีในการที่จะนำไปจัดการเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ที่ดิน เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ของการจัดการตามที่ต้องการ เช่น ระบบวนเกษตรในการจัดการพื้นที่เพื่อพัฒนาชุมชนชนบท การใช้ระบบวนเกษตรเพื่อการปลูกสร้างสวนป่าของรัฐบาลการใช้ระบบวนเกษตรเพื่อการปลูกป่าอุตสาหกรรม โดยนายทุนธุรกิจเอกชน เป็นต้น

2. ระบบวนเกษตรเป็นระบบที่มีความสัมพันธ์กันระหว่างระบบนิเวศน์ (Ecosystem) กับระบบสังคมมนุษย์ (Human social system) โดยที่ภายในระบบนิเวศน์นั้นประกอบด้วย กิจกรรม

ด้านการป่าไม้ การเกษตร และ/หรือการเลี้ยงสัตว์ ในขณะที่ระบบสังคมมนุษย์นั้น หมายถึง ราษฎรชนบทที่เกี่ยวข้องระบบนิเวศนั้น ๆ โดยตรงนั่นเอง

3. ระบบวนเกษตรเป็นระบบที่ประสานประโยชน์ ระหว่างกิจกรรมหลักด้านการปลูกป่า การประกอบการเกษตร และหรือเลี้ยงสัตว์ภายในพื้นที่เดียวกัน

4. ระบบวนเกษตรเป็นระบบที่สามารถปรับปรุง และรักษาความพอเหมาะพอดี เพื่อให้ได้ผลผลิตรวมต่อเนื่องที่เพิ่มขึ้นไปได้ตลอดกาลโดยธรรมชาติ

5. ระบบวนเกษตรเป็นกิจกรรมที่ส่งเสริมการใช้พลังงานและทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นกิจกรรมที่พยายามจัดให้มีชีวิตต่าง ๆ ในพื้นที่นั้น ๆ มีความสัมพันธ์กันและควบคุมกันเองโดยธรรมชาติในการเพิ่มผลผลิต โดยยึดหลักความสมดุลตามธรรมชาติของระบบนิเวศ

6. ระบบวนเกษตรเป็นระบบที่เน้นถึงการปฏิบัติที่สอดคล้องกับความถนัด และความสามารถของราษฎรที่จะปฏิบัติและจัดหาเองได้ โดยพยายามหลีกเลี่ยงการใช้ปุ๋ยเคมีหรือยาฆ่าแมลง ตลอดจนเครื่องกลต่าง ๆ เพราะราษฎรส่วนใหญ่ยากจน ไม่มีทุนพอที่จะจัดหาสิ่งเหล่านี้ แต่มิได้หมายความว่า จะใช้ปุ๋ยเคมีหรือยาฆ่าแมลงไม่ได้เลยเสียทีเดียว ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับความสามารถของราษฎรแต่ละครอบครัว

7. ทุกรูปแบบของระบบวนเกษตรแตกต่างกันเฉพาะในแง่ขององค์ประกอบของผลผลิต และระยะเวลาของการปรากฏขององค์ประกอบนั้น ๆ แต่ทุกรูปแบบยึดหลักเดียวกันคือ ประสานผลผลิตรวมที่อย่างเหมาะสมที่สุด และต่อเนื่องกันไปตลอดกาล ขณะเดียวกันจะต้องอนุรักษ์และปรับปรุงสิ่งแวดล้อมด้วยเป็นสำคัญ

8. ระบบวนเกษตรเป็นวิทยาศาสตร์แขนงใหม่ที่ผสมผสานเอาวิชาการต่าง ๆ แทบทุกสาขามาประยุกต์ใช้ในเชิงปฏิบัติได้

9. ระบบวนเกษตรเป็นระบบที่มนุษย์พยายามสร้างระบบนิเวศน์ขึ้นมาใหม่ โดยเลียนแบบจากสภาพป่าธรรมชาติ โดยเฉพาะป่าในแถบโซนร้อน ซึ่งประกอบด้วยไม้หลายชนิด และมีการจัดเรียงชั้นการขึ้นอยู่ร่วมกันเป็นชั้น ๆ โดยมนุษย์พยายามจัดการใช้ประโยชน์พื้นที่ที่เหมาะสมและสอดคล้องกับหลักวิชาทางด้านนิเวศวิทยาของป่าเป็นสำคัญ

สภาพพื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับการจัดการพื้นที่โดยระบบวนเกษตร พอจำแนกออกได้เป็น 5 ประเภทใหญ่ ๆ คือ

1. พื้นที่ที่มีสภาพถึงแห้งแล้ง เช่น พื้นที่ทั่วไปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย
2. พื้นที่ที่เป็นทุ่งหญ้าและดินมีสภาพเป็นดินลึก มีความอุดมสมบูรณ์
3. พื้นที่ที่มีสภาพเป็นที่สูง หรือพื้นที่ต้นน้ำลำธารตอนกลางและตอนล่าง

4. พื้นที่ไร่เลื่อนลอย

5. พื้นที่ป่าที่ถูกราษฎรบุกรุกเพื่อทำไร่ทั่ว ๆ ไป

ปรกรณ์ จริงสูงเนิน (2536) กล่าวถึงปรัชญาของระบบเกษตรป่าไม้ว่า เป็นความรู้ในความจริงด้านการเกษตรป่าไม้ที่มีผลกระทบต่อความเป็นอยู่ และการดำรงชีวิตของมนุษย์ในสังคม ระบบเกษตรป่าไม้ เป็นระบบการผลิตคล้ายแบบเลี้ยงตนเองทำให้เป็นอิสระจากระบบเศรษฐกิจ ไม่เป็นทาสต่อระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม เป็นการผลิตอย่างง่าย ๆ ใช้ธรรมชาติช่วยลดต้นทุนการผลิตเป็นการผลิตในลักษณะเอื้อเพื่อ เกื้อกูลธรรมชาติ มิเมตตา ไม่ใช่เทคโนโลยีที่โหดร้าย แข่งแย่งและทำลาย เป็นการผลิตแบบสายกลางไม่เอามากเกินไปจนเสียหายและทำให้มีเวลาว่างในการครุ่นคิดถึงวิถีชีวิตของมนุษย์เป็นระบบการผลิตทางเศรษฐศาสตร์ที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศน์ที่ดี มีการอนุรักษ์เป็นการผลิตแบบถาวรมั่นคง และเป็นระบบการผลิตที่สัมพันธ์กับระบบสังคมที่ดำรงในชนบท

สวนเมี่ยง (Forest-tea garden)

สวนเมี่ยง หรือป่าเมี่ยงเป็นระบบนิเวศเกษตรเก่าแก่ดั้งเดิมที่พบเห็นได้ทั่วไปในเขตนิเวศตอนกลาง (middle zone) บริเวณที่สูงของภาคเหนือตอนบน สวนเมี่ยงเป็นระบบนิเวศเกษตรในลักษณะผสมผสานระหว่างป่าธรรมชาติ การปลูกพืช และการเลี้ยงสัตว์ โดยมุ่งเน้นการผลิตอาหารเพื่อยังชีพและการรักษาความสมดุลของธรรมชาติแวดล้อมมากกว่าการผลิตเพื่อขาย

บ้านป่าเมี่ยงมีลักษณะเป็นชุมชนขนาดเล็กตั้งอยู่กระจัดกระจายโดยรอบป่าใหญ่ สมาชิกของชุมชนเหล่านี้ทำหน้าที่ดูแลรักษาผืนป่าไปพร้อมกับการทำมาหากิน และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพในผืนป่า การดำเนินชีวิตในลักษณะสอดคล้องกับธรรมชาติทำให้ป่าเมี่ยงเป็นระบบนิเวศเกษตรที่ควรศึกษาเรียนรู้ ในฐานะเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร โดยเฉพาะการจัดการลุ่มน้ำขนาดเล็กในเขตภูเขาที่มีพื้นที่ติดต่อกับป่าดิบ

ต้นเมี่ยง (Camellia Sinensis) เป็นพืชพันธุ์เดียวกับชา เจริญงอกงามได้ดีในพื้นที่สูงเหนือระดับน้ำทะเลประมาณ 600 เมตรหรือมากกว่านั้น โดยเฉพาะในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ในเขตจังหวัดตาก เชียงใหม่ เชียงราย แม่ฮ่องสอน ลำปาง แพร่ และน่าน ประวัติศาสตร์ของการทำสวนเมี่ยงในภาคเหนือของไทยนั้นยังไม่มีการศึกษาอย่างชัดเจน และมีแนวคิดเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของเมี่ยงแตกต่างกันออกไปหลายแนวด้วยกัน นักวิชาการบางท่านเสนอว่า เมี่ยงอาจเป็นพืชป่าพื้นเมืองหรืออาจมีการขนย้ายเข้ามา โดยพ่อค้าชาวจีนจากเขตลุ่มน้ำโขงและสาละวิน (นิตยา วงศ์วีระพันธุ์, 2540) นักวิชาการตะวันตก เช่น Le Bar (1967) เสนอว่าระบบการปลูกเมี่ยงเป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านดั้งเดิมของชนกลุ่มออสโตรเอเชียติก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชาวมุ ซึ่งเคยมีอาณาจักรรุ่งเรืองในเขตลุ่มน้ำโขง ในขณะที่พรชัย ปรีชาปัญญา (2533) เสนอว่าการทำสวนเมี่ยง

เป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมของชนเผ่าไทที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ทางตอนเหนือของประเทศไทย รัฐฉานของพม่า มณฑลยูนนานของจีนและรัฐอัสสัมของอินเดีย (Keen, 1978) ชุมชนเหล่านี้ต่างเกี่ยวพันอยู่กับการปลูกชาและผลิตเมี่ยงมาเป็นเวลาช้านาน ในภาคเหนือของไทยมีเมี่ยงขึ้นอยู่กระจัดกระจายโดยต้นเมี่ยงจะขยายพันธุ์ตามธรรมชาติภายหลังจากมีการตัดฟันแผ้วถางป่า เพื่อทำไร่ในช่วงระยะเวลาหนึ่งแล้วปล่อยให้ฟื้นที่ทิ้งไว้ให้ฟื้นตัว ต้นเมี่ยงที่ขึ้นเองตามธรรมชาติจะเจริญเติบโตเคียงคู่กับป่าไม้ประจำถิ่นที่ฟื้นตัวขึ้น โดยเมี่ยงจะอาศัยร่มเงาของไม้อื่น ๆ และเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว

สรุปได้ว่า การปลูกสวนเมี่ยงเป็นระบบวนเกษตร เนื่องจากต้องพึ่งพาระบบนิเวศในการปลูกและการจัดการผลผลิต โดยไม่รบกวนธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

2.6 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข และสุวรรณ บัวทวน (2527) ได้ศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนสองแห่งในจังหวัดขอนแก่น: หมู่บ้านอัมพวันและหมู่บ้านคำแก่นคูณ ผลจากการศึกษาพบว่า ลักษณะของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในชุมชนทั้งสองแห่งคล้ายคลึงกัน และอัตราของการเปลี่ยนแปลงในระบบเครือญาติ ระบบความเชื่อและระบบกลุ่มทางสังคมค่อนข้างน้อย ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมภายในชุมชนทั้งสองแห่ง คือ ปัจจัยภายนอก ซึ่งได้แก่ การสาธารณสุขไปรษณีย์พื้นฐาน การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมและการสื่อสารมวลชน ส่วนปัจจัยภายในมีนิเวศวิทยาและบุคลิกภาพของปัจเจกบุคคล ปัจจัยภายนอกมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมมากกว่าปัจจัยภายใน เป็นที่สังเกตว่าโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมมีลักษณะเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของแต่ละชุมชน ซึ่งมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในชุมชนนั้น ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยทางด้านวัตถุการพัฒนาคุณภาพชีวิต การเชื่อฟังผู้อาวุโส แนวโน้มลดลงทางด้านจิตใจและปัญหาสังคมในหมู่บ้าน ซึ่งพบว่าคล้ายคลึงกันในชุมชนหมู่บ้านทั้งสองแห่ง

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2534) ได้ศึกษาองค์ความรู้นิเวศวิทยาของชุมชนเกษตรกรรมในเขตป่า ศึกษากรณีชุมชนกะเหรี่ยงในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่นเรศวร พบว่า กะเหรี่ยงมีความรู้ในเรื่องระบบนิเวศวิทยาในด้านความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ธรรมชาติเป็นสิ่งมีเจ้าของ เมื่อมนุษย์ใช้ธรรมชาติต้องใช้อย่างประหยัดและเคารพในเจ้าของ โดยการขออนุญาตหรือจัดการแสดงความคารวะในรูปของพิธีกรรมแบบใช้หมูนเวียนและระบบการผลิตของชุมชนนี้ สามารถทำให้รักษาป่าไว้ได้ตลอดระยะเวลาของการ

ตั้งชุมชนมาถึง 200 ปี ในงานวิจัยนี้ได้ศึกษาพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำไร่ การเก็บเกี่ยวข้าว การเคารพเจ้าธรณีคุ้มครองแผ่นดิน การเคารพสิ่งคุ้มครองน้ำและอธิบายวัฒนธรรมในการผลิตแบบยังชีพ การดำรงชีวิตอย่างสันโดษและการเคารพภูษธรรมชาติ ทำให้ระบบนิเวศในชุมชนคงอยู่ในสภาพสมบูรณ์

ฉลาดชาย รมิตานนท์ สันจิตา กาญจนพันธ์ และอานันท์ กาญจนพันธ์ (2536) ได้ศึกษาชาวกะเหรี่ยงบ้านเมืองงาม อำเภอแม่เมาะ จังหวัดเชียงใหม่ ชาวกะเหรี่ยงบ้านแม่หาง อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน และชาวไทยลื้อ หมู่บ้านน้ำไคร้ อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน พบว่าชาวบ้านในชุมชนกรณีศึกษา มีภายิตคำสอน ความเชื่อ พิธีกรรม และสิทธิในทรัพย์สินร่วมกันของชุมชน เป็นแนวทางในการจัดการและอนุรักษ์ป่าท่ามกลางความขัดแย้งแทรกแซงจากอิทธิพลภายนอกทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม แต่ชุมชนก็สามารถใช้วัฒนธรรมเก่าเป็นพื้นฐานในการอนุรักษ์ป่าชุมชน

สัจชัย เจริญหลาย (2542) ได้ศึกษาระบบผลิตของครัวเรือนในชุมชนกระเหรี่ยงที่สัมพันธ์กับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ พบว่า ระบบการผลิตของครัวเรือนมีความสัมพันธ์กับการอนุรักษ์ กล่าวคือ ในครัวเรือนมีระบบการผลิตแบบผสมผสานที่ต้องพึ่งพิงความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ และมีการบริโภคอย่างประหยัดแบบพอกินพออยู่ นอกจากนี้ชุมชนยังมีความเชื่อว่าทุกสรรพสิ่งในโลกมีความเชื่อมโยงกัน ทำให้เกิดการปฏิบัติต่อธรรมชาติอย่างพึ่งพา และมีความเชื่อเรื่องผีนำมาเป็นข้อห้ามหรือกฎเกณฑ์ของชุมชน ทำให้อยู่ร่วมกันได้อย่างปกติ ความเชื่อที่สำคัญคือ ความเชื่อว่าธรรมชาติมีผู้ดูแล ทำให้คนเคารพธรรมชาติ และมีพิธีกรรมเพื่อถ่ายทอดความเชื่อและสร้างความสัมพันธ์ในสังคม

ผดุงเกียรติ ม่วงนนทศรี (2542) ศึกษาผลกระทบบางประการของกระบวนการผลิตเมี่ยงที่มีต่อระบบนิเวศป่าไม้ในพื้นที่ต้นน้ำ ตำบลสวนเขื่อน อำเภอเมืองแพร่ จังหวัดแพร่ พบว่ากระบวนการผลิตเมี่ยงในพื้นที่บ้านนาควาและบ้านนาแคม ซึ่งอยู่ในเขตพื้นที่ต้นน้ำ ทำให้เกษตรกรต้องมีการป้องกันไฟป่าและอนุรักษ์ป่า ทำให้สภาพป่ามีความอุดมสมบูรณ์ มีความหลากหลายทางชีวภาพเพิ่มขึ้น ความหนาแน่นของต้นไม้น้ำป่าเพิ่มขึ้น ความเป็นกรดของดินลดลง และมีธาตุอาหารอุดมสมบูรณ์มากขึ้น และการปลูกเมี่ยงไม่มีผลกระทบต่อแหล่งน้ำและคุณภาพน้ำแต่อย่างใด

นิตยา วงศ์วีระพันธุ์ (2540) ได้ศึกษาเรื่อง ระบบพอเลี้ยงและการปรับเปลี่ยนกลยุทธ์ในการจัดการแรงงานของชุมชนสวนเมี่ยง เพื่อทำความเข้าใจและวิเคราะห์ถึงการปรับความสัมพันธ์ทางสังคมขององค์กรของระบบพอเลี้ยงในการจัดการแรงงาน เพื่อกระบวนการผลิตชุมชนสวนเมี่ยงในช่วงสภาพสังคมทางภาคเหนือเปลี่ยนผ่าน ซึ่งจากการพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ พบว่า ชุมชน

สวนเมืองมีการปรับตัวเพื่อการดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องในช่วงระยะสุดท้ายของกระแสการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ได้มีผลกระทบต่อชุมชนเกษตรกรรมในพื้นที่ชายขอบและเขตการผลิตบริเวณตอนกลางเพิ่มเข้มข้นมากขึ้น ชุมชนสวนเมืองมีลักษณะการผลิตเพื่อตลาดมาเป็นเวลายาวนาน เป็นลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากชุมชนผลิตข้าว การเข้าสู่ระยะเปลี่ยนผ่านจึงไม่ใช่การเน้นพิจารณากระบวนการของปรากฏการณ์ใหม่ของระบบตลาด และทุนนิยมที่ส่งผลกระทบต่อ การปรับตัวของชุมชนชายขอบ ในแบบชุมชนปลูกข้าวที่ผลิตเพื่อยังชีพ การศึกษาเรื่องชุมชนสวนเมืองจึงมีแนวทางเข้าใจเบื้องต้น ทั้งแนวคิดและธีรวิทยา และผลในเชิงการพัฒนาในด้านการจัดการทรัพยากรในปัจจุบันและอนาคต

ปฐวี แสงฉาย (2536) ได้ศึกษาเรื่อง ทัศนคติของเกษตรกรที่ปลูกสวนเมือง ที่มีต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่า ตำบลป่าแป๋ อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่พบว่า แนวคิดในการอนุรักษ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของชุมชนสวนเมืองที่พบเกษตรกรมีความคิดเห็นที่ดีว่า โดยรูปแบบของสวนเมืองถือว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของการเกษตรกรรมที่อนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ รวมทั้งมีการปลูกไม้ผลยืนต้นอื่น ๆ ร่วมในสวนเมือง การทำเหมืองไม้ได้เป็นการทำลายสิ่งแวดล้อมให้เสื่อมลง ในขณะที่การทำไร่เลื่อนลอยของชาวลีซอ และกลุ่มที่ลักลอบตัดไม้เพื่อการค้าในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำแม่เลา และพื้นที่ใกล้เคียงต่างหากที่เป็นตัวการทำลายป่าไม้อย่างมาก ส่วนการตัดไม้ฟันเพื่อการนั่งเหมืองก็ไม่ได้เป็นการทำลายป่า ส่วนใหญ่เกษตรกรตัดไม้ฟันจากสวนเมืองของตนเอง รองลงมาเป็นในเขตหมู่บ้านและในป่าธรรมชาติที่อยู่ใกล้เคียง แต่ถ้าสวนเมืองใดที่มีไม้ป่าจำนวนน้อย เกษตรกรก็จะไม่ตัดไม้ป่าในสวน เพราะกลัวว่าไม่มีริมเงาให้กับต้นเหมือง อาจตัดเป็นกิ่งไม้แทนการตัดไม้ทั้งต้น จึงเป็นระบบการจัดการสวนป่าอย่างเหมาะสม และปัจจุบันในพื้นที่มีแนวโน้มที่ขอรับการเข้ามาส่งเสริมรูปแบบของเตาเศรษฐกิจเพื่อการประหยัดไม้ฟันด้วย

พรชัย ปรีชาปัญญา (2528) ได้ศึกษาและวิเคราะห์ระบบเกษตร-ป่าไม้บนที่สูง ในบริเวณบ้านป่าแป๋ อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ ในเรื่องการปลูกชาพร้อมกับป่าดิบเขา พบว่า ชา เป็นพืชที่ชาวบ้านปลูกกันมาเป็นเวลาช้านานประมาณ 2 ชั่วโมงคน ลักษณะของดินเป็นดินเหนียวปนทรายละเอียด มีพื้นที่ปลูกประมาณ 1 ตารางกิโลเมตร มีความลาดชัน เฉลี่ย 38 เปอร์เซ็นต์ เนื่องจากในอดีตชาเกิดขึ้นเอง หรือมีการปลูกก็ไม่ยั่งยืนได้ แต่จากการสอบถามผู้มีอายุได้รับคำตอบว่า ชาเหล่านี้เกิดขึ้นเองจากการร่วงหล่นของเมล็ดชาที่มีอยู่เดิม ดังนั้นสวนชาในถิ่นนี้จึงจัดไม่เป็นแถว เป็นแนว และเป็นลักษณะสวนชาธรรมชาติ ลักษณะการดำเนินการเป็นในรูปแบบอนุรักษ์ทรัพยากรทั้งดิน น้ำ และป่าไม้ ซึ่งสอดคล้องกันกับผลการศึกษาวิจัยระบบเกษตรป่าไม้ พรชัย ปรีชาปัญญา (2531) ที่พบว่า การปลูกชาในป่าเป็นการปลูกเพื่อใช้บริโภคในครอบครัว และขายให้เพื่อนบ้าน ใกล้เคียงจึงขาดการดูแลรักษา การตัดแต่งกิ่ง การใส่ปุ๋ย และการกำจัดวัชพืชต้นชามีลำต้นสูงใหญ่

และปลูกห่างกันมาก วิธีการปลูกชาชาวบ้านจะนำกล้าชาไปปลูกในป่าจะปล่อยตามธรรมชาติ ส่วนใหญ่จะรับธาตุอาหารจากน้ำฝนมูลสัตว์ที่เข้าไปหากินในพื้นที่และเศษซากพืช ต่าง ๆ ไม่มีการนำปุ๋ยจากแหล่งอื่นมาได้ จึงพบว่าเกษตรกรต้องจ่ายทุนในการผลิตค่อนข้างต่ำ ซึ่งพบว่า มีผลการวิจัยในแนวเดียวกัน ชูศรี รุ่งโรจน์ารักษ์ (2523) ที่ศึกษาทำวิจัยวิเคราะห์ต้นทุนการผลิตชาในภาคเหนือของประเทศไทย พบว่า การทำสวนชาแบบเก่า ซึ่งมีการปลูกต้นชาเป็นเวลานานหลายชั่วอายุคนแล้ว จึงไม่อาจประมาณค่าของเงินลงทุนได้ เพราะเกษตรกรในปัจจุบัน ไม่ได้จ่ายทุนในส่วนการปลูก รวมทั้งค่าปุ๋ย ค่าสารเคมีต่าง ๆ ต้นทุนส่วนใหญ่ (ประมาณร้อยละ 50 ของรายได้) เป็นค่าจ้างในการเก็บใบชา

จึงพอสรุปได้ว่า การเกษตรแบบสวนชาหรือสวนเมี่ยง เป็นการเกษตรที่ช่วยอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ รวมทั้งประหยัดค่าลงทุนในส่วนปัจจัยการผลิต และ Castillo (1990) ได้ศึกษาวิจัยวิเคราะห์ความยั่งยืน และระบบการผลิตป่าเมี่ยง กรณีศึกษา บ้านกัวถั่วย ตำบลป่าแป๋ อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่าระบบการผลิตชาในพื้นที่ป่าถือว่าเป็นระบบเกษตรที่มีความมั่นคง ระบบหนึ่งมีความเหมาะสมต่อสภาพแวดล้อม สำหรับที่ในภาคเหนือของประเทศไทย องค์กรก็ตาม บ้านกัวถั่วย ซึ่งเป็นแหล่งผลิตเมี่ยง และเป็นกิจกรรมที่มีความสำคัญมากที่สุดในระบบการผลิตชาในพื้นที่ป่ากลับไม่ได้ทำให้เกิดรายได้ที่ดีพอต่อการเกษตรผู้ปลูกชาในปัจจุบัน เนื่องจากความต้องการเมี่ยงมีแนวโน้มลดลง และมีการใช้ประโยชน์จากไม้พืนในปริมาณที่มากเกินไป และจากงานวิจัยของ Watanabe และคณะ (1990) ได้ทำการศึกษาโครงสร้าง และการจัดการป่าที่ให้ผลผลิตใบเมี่ยงในภาคเหนือของประเทศไทยโดยได้ทำการศึกษาที่ บริเวณบ้านป่าแป๋ อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า การจัดการป่าไม้บริเวณดังกล่าว ได้มีการปลูกเมี่ยงและทำทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ผสมผสานในป่าธรรมชาติ ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบวนเกษตรแบบผสมผสานที่เรียกว่า “ระบบป่าไม้-ปศุสัตว์ทุ่งหญ้า” จากแนวคิดทางนิเวศวิทยาป่าไม้ และวนเกษตรยอมรับว่าเป็นการจัดการป่าไม้และปลูกเมี่ยงร่วมกันอย่างเหมาะสม เพื่อที่จะให้มีการผลิตใบเมี่ยงจากระบบอย่างต่อเนื่อง แต่ทั้งนี้จะต้องมีการจัดการที่เหมาะสมด้วย

จากผลการศึกษาข้างต้น พอสรุปได้ว่า กระบวนการปลูกชาหรือการผลิตเมี่ยง เป็นการทำการเกษตรที่ช่วยอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติทั้งดิน น้ำ และป่าไม้ ให้คงอยู่ในสภาพสมบูรณ์ (พรชัย ปรีชาปัญญา, 2528; ผดุงเกียรติ ม่วงนนทศรี, 2542; Castillo, 1990; Watanbe, 1990) แม้ชุมชนสวนเมี่ยงจะผ่านกระแสการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองในช่วงสภาพสังคมทางเหนือเปลี่ยนผ่าน ชุมชนก็ยังสามารถปรับตัวเพื่อดำรงอยู่อย่างต่อเนื่อง (นิตยา วงศ์วีระพันธุ์, 2540) และยังคงมีแนวคิดในการอนุรักษ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของชุมชน (ปฐวี แสงฉาย, 2536)

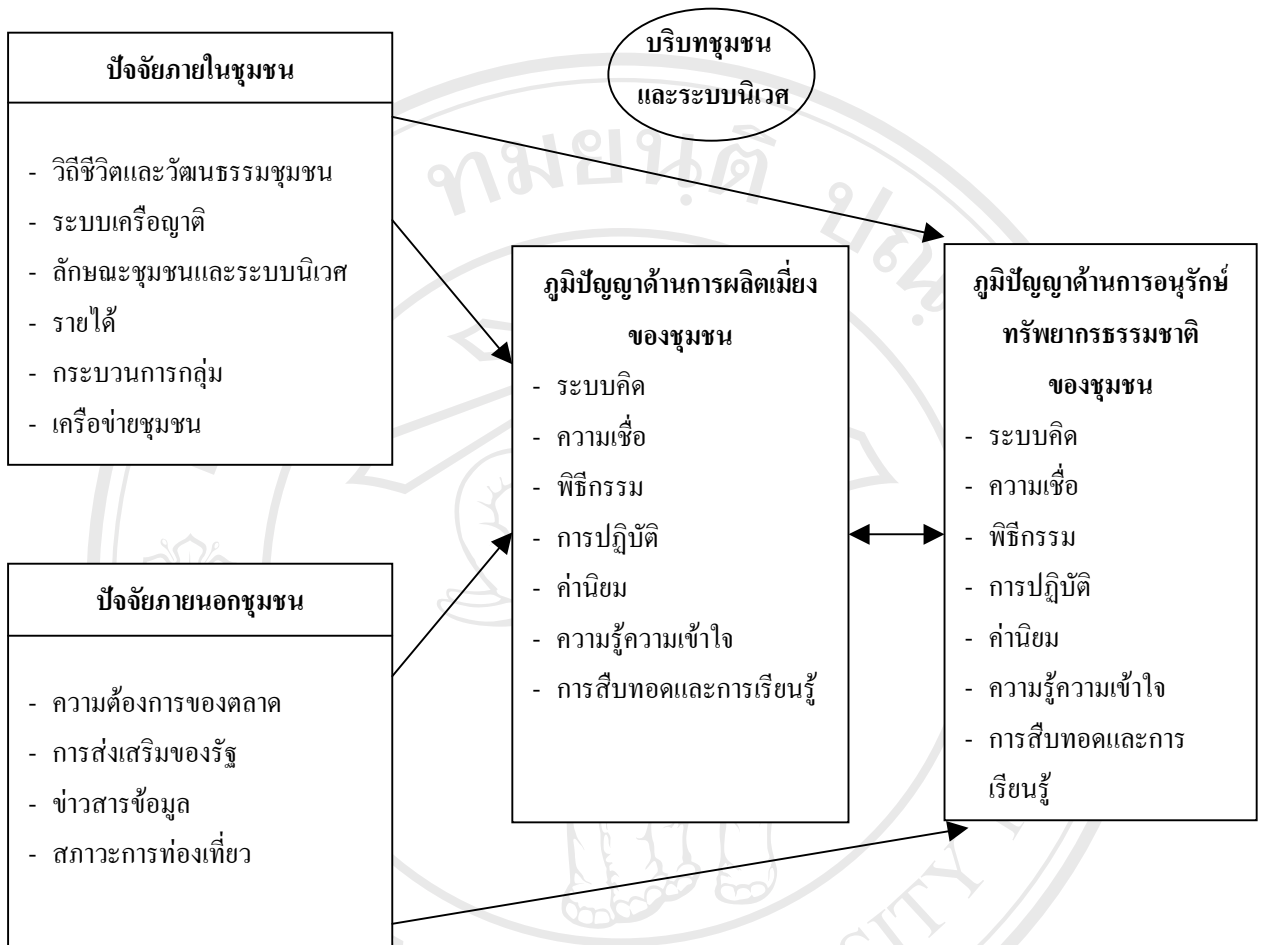
2.7 กรอบแนวคิดในการศึกษา

การศึกษาในครั้งนี้ เป็นการศึกษาถึงภูมิปัญญาในด้านการผลิตเมี่ยงของชุมชนและภูมิปัญญาด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติที่มาจากการผลิตเมี่ยง ดังนั้นจึงมีกรอบแนวคิดในการศึกษาดังนี้

1. ปัจจัยที่มีผลต่อการกำหนดรูปแบบภูมิปัญญาด้านการผลิตเมี่ยงและด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ นั้น มี 2 ลักษณะกล่าวคือ

1.1 ปัจจัยภายในชุมชน ซึ่งประกอบด้วยสภาพทางด้านเศรษฐกิจ สังคม อันได้แก่ วิถีชีวิต วัฒนธรรมชุมชน และระบบเครือญาติ ลักษณะชุมชน และระบบนิเวศ รายได้ กระบวนการกลุ่ม เครือข่ายชุมชน

1.2 ปัจจัยภายนอกชุมชน เป็นปัจจัยทางสังคมจากภายนอกชุมชน ที่เข้ามามีผลต่อการใช้ภูมิปัญญาในการผลิตเมี่ยงและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ประกอบด้วย ความต้องการของตลาด การส่งเสริมของรัฐ ข่าวสารข้อมูลจากภายนอกชุมชน และสภาวะการท่องเที่ยว ซึ่งภูมิปัญญาการผลิตเมี่ยงกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ นั้น ต้องอาศัยองค์ประกอบของภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มาจากระบบคิด ระบบความเชื่อ พิธีกรรมที่เกี่ยวกับการดูแลรักษาป่าเมี่ยง การปฏิบัติ ค่านิยม ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม และระบบนิเวศ การเรียนรู้ และการสืบทอด ดังนั้นเพื่อให้เกิดความเข้าใจความเชื่อมโยงทั้งหมดจึงขอแสดงแผนภูมิที่ 1 ประกอบดังต่อไปนี้

แผนภูมิที่ 1 กรอบแนวคิดในการศึกษา